

БАЗОВІ ЦІННІСНІ СИСТЕМИ: ГЕНЕЗА, ІСТОРИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ ЕКСПЛІКАЦІЇ

Розглянуто еволюцію підходів до проблеми цінностей. Показано, що особливості людини як унікальної живої істоти, позбавленої вродженого способу дій, формують потребу в джерелі такого способу дій – в Іншому. Історично першим Іншим для людини виступає її комунікативна спільнота. Нетотожність людини й її роду формує специфічні ознаки людини, в основі яких лежить ціннісне переживання Іншого як належного. Зроблено висновки, що в такому контексті критерієм історичного поступу й соціального прогресу є розширення кола легітимних Інших.

Ключові слова: цінності, Інший, комунікація, відкриті й замкнені соціальні системи, Перша і Друга морально-етичні системи.

Tetyana Metelyova. Basic Value Systems: genesis, historical transformations and modern social explications. The article considers the evolution of approaches to the problem of values. It is shown that the features of a human as a unique living being, devoid of an innate mode of action, form the need for the source of such a mode of action – for the Other. Historically, the first Other for a person is his communicative community. The non-identity of an individual and his genus forms the specific attributes of a person, which are based on the value experience of the Other for granted. It is concluded that in such a context the criterion of historical and social progress is the extension of the range of legitimate Others.

Keywords: values, Other, communication, open and closed social systems, First and Second moral and ethical systems.

Упродовж століть і до сьогодні феномен цінностей залишається одним з найзагадковіших і, безперечно, найвпливовіших у людському бутті. Найближче до проблеми генези цінностей підійшов Е. Дюркгайм, який у пошуках джерела їх формування звернувся до світу людини – до соціальності як такої, переконливо продемонструвавши, що цінність – це не бажане, якого прагнуть, і тим більше – не корисне, потрібне для виживання (підхід, досі поширений широко, зокрема, серед соціологів та психологів) [1, с. 293].

Е. Дюргаймом же виявлено і стверджено як передумову формування цінностей принципову необхідність обмеження дій одиничної істоти якоюсь потужнішою за неї силою, котра має ще цілком природний характер і виникає в межах доісторичного буття людини, а то й до людського буття живого. Як впливає з концепції Е. Дюркайма (хоча напруга такого висновку він сам не робив), феномен цінностей і феномен людини глибинно взаємопов'язані, зумовлюють один одного.

Для сучасної людини аксіоматично, що розвиток усесвіту здійснюється в напрямі ускладнення: форм руху, або ж, точніше, форм відображення, та матеріальних носіїв, що забезпечують цей рух-відображення. Він, можна сказати, здійснюється по висхідній – від фізичного рівня через біологічний до соціального. Якщо говорити впереносному сенсі про «цінності» долюдського світу, то єдиною такою «всесвітньою» цінністю є ускладнення, яке є наслідком існування будь-чого у взаємодії з довкіллям.

Як відомо, замкнені фізичні системи, які не здійснюють інформаційного (чи то енергетично-речового як різновиду інформаційного) обміну з зовнішнім щодо них світом, нерозвиваються шляхом ускладнення, стагнують і закінчують сумно – вироджуються й помирають тепловою смертю у згоді з другим законом термодинаміки. Деяко по-іншому, але й подібно, закінчують свій шлях соціальні системи, які ізолюють себе від соціального довкілля, не взаємодіють з іншими – вони теж стагнують і, зрештою, сходять з історичної арени (згадаймо замкнені соціальні спільноти архаїчного Сходу чи тоталітарні держави минулого століття). Виходячи з того, і можна зробити висновок, що еволюційною «цінністю», «так- належністю», є рух по висхідній у напрямі розвитку-ускладнення.

Однак це – той висновок щодо еволюційних цінностей, який може робити свідомо і розумна істота, а через неї – як частини всесвіту – й самий всесвіт. До появи такої істоти, зрозуміло, про жодні цінності не йдеться. Адже цінності, як і розум, і свідомість, і вся решта визначальних рис людини, – хоч і мають об'єктивний щодо окремої людської істоти статус, є феноменом, притаманним виключно сформованій соціальним середовищем людині.

За означенням одного з основоположників аксіології Н. Гартмана, цінності в чомусь подібні до теоретичних аргументів. Однак відмінність полягає в тому, що прийняття суб'єктом теоретичних положень відбувається внаслідок його переконання в їх відповідності дійсності. Однак цінності не порівнюються з дійсністю, навпаки – дійсність порівнюється з ними [2, с. 11-116].

Історія свідчить, що ідеали й цінності змінюються з плином часу. Якщо ми, услід за Е. Дюркгаймом та Ю. Бородаєм, виходитимемо з факту наявності тісного зв'язку між феноменом людини і феноменом цінності, то виявлення можливостей формування цінностей надасть нам ключ до «загадки людини».

Людина – єдина у світі істота, яка народжується, не маючи при собі власної сутності. Кожна жива істота народжується, вже в тілі своєму, в його будові і структурі маючи заковдані родові ознаки. Тільки людина побудована таким дивним універсальним чином, що, від народження позбавлена майже безлічі безумовних рефлексів, властивих іншим істотам, щоб вижити, має потребу в навчанні хоч якомусь способу дій. Від того, хто і яким способом дій її навчить залежить не тільки те, якою людиною вона буде, а й чи буде людиною взагалі. Тільки людина, таким чином, є істотою, родова сутність якої полягає, передусім, у відсутності будь-якої сутності. Людина змушена привласнювати чужу сутність, змушена бути іншим, оскільки її рід у тому й полягає, щоб не мати готової самої себе, даної від природи. Від того, як побудована комунікація, яка її архітектоніка (архітектура, будова, розгорнута не тільки в просторі, а й у часі), які її характеристики, залежить і те, чим буде людина, якою вона буде. І людина, соціалізуючись і окультурюючись (набуваючи культурні змісти), отримуючи свою людську суть, весь час стає Іншим. Я – Інший: таким є спосіб буття людини. Буття іншим – ось сутність людини. Сутність, сформована ще природою, онтогенезом. Її передісторією. І, відтак, буття Іншого перетворюється на умову її родового існування. Отже, передумовою становлення людини є переживання буття Іншого як певної, відчутної, але не усвідомленої цінності, переживання Іншого як належного, без якого – неможливість самого життя, без якого – есенційна та екзистенційна порожнеча. Відтак у самих зародках людського, в доісторичній давнині маємо дві базові взаємозалежні й взаємозумовлені цінності – Іншого й рід, спільноту.

Залежно від того, як побудовано в спільноті взаємодію між одиничним і загальним, людиною та самою спільнотою, вибудовуються типи соціальних систем, в яких бере гору та чи інша базова система цінностей. Услід за К. Поппером визначатимемо їх як відкриті і замкнені [3]. Відкрита соціальна система з пануванням «горизонтальних» трансакцій – міжіндивідуальних та міжгрупових – сама у своїй цілісності є, поруч із іншими, контрагентом взаємодії. Обмін продукцією, витвореною внаслідок здійснення різних діяльнісних процесів, різних моделей життєдіяльності є, власне, обміном інформацією про

зміст, форми, способи здійснення цих життєдіяльностей. В акції обміну інформаційний потік двобічний. Обидва контрагенти взаємодії як віддають, так і отримують інформацію іншого змісту, а отже – інформаційно збагачуються, виступаючи один щодо одного різноякісними джерелами змістів у вигляді завершеного, матеріалізованого результату – готового продукту праці. Своєю чергою обоюстороннє зростання інформаційної насиченості взаємодіючих сторін є їх розвитком, збагаченням їхньої життєдіяльності на нові змісти, у кінцевому підсумку – розвитком спільноти, суспільства.

Стабільність такої системи забезпечена її відкритістю до інновацій і постійною змінюваністю, а в її історичному поступі домінує техніко-технологічний тип розвитку. Існування акції обміну між особами, групами осіб та суспільством спричиняє їй можливість переживання кожним учасником обміну потреби в Іншому як джерелі змістів, «інформаційному джерелі», а отже й актуалізує один з вихідних ціннісних первнів – цінність Іншого. Відповідно в суспільстві починає домінувати так звана Перша морально-етична система (за визначенням В. Лефевра [4, 5]) – ціннісна система, головною ознакою якої стає цінність Іншого, а отже і його легітимність і позитивне ставлення до особливого та індивідуального.

Як джерела інформаційних надходжень учасники обмінної акції є повноцінними суб'єктами соціальної дії. На екзистенційному, психологічному та ментальному рівнях акція обміну підтримує, окреслює, стверджує цілком інші, ніж у замкнених системах, світоглядні й ціннісні настанови. Відтак відкритий тип соціальних систем створює сприятливий ґрунт і для подальшого превалювання цінності Іншого в процесі історичного розвитку. Такий спосіб існування соціальної системи, в якому домінує цінність Іншого, відповідає, таким чином, визначеній нами на початку статті загальній еволюційній спрямованості всесвіту на ускладнення і взаємодію з зовнішнім світом. І саме це дає нам підстави стверджувати, що ціннісна система відкритого суспільства має і онтологічні, й моральні переваги над її протилежністю.

Натомість у системі замкненій, де панують вертикальні зв'язки, безпосередній інформаційний обмін між її елементами унеможливлено. У замкненій соціальній системі елементи зорганізовано ієрархічним, супідрядним чином, а джерелом інформації (суб'єктом) є лише один з учасників, інший же слугує лише реципієнтом й ретранслятором. У системі, що виступає не рівнозначним контрагентом взаємодії, а єдиним і однобічним інформаційним «джерелом», панівним типом

розвитку є владно-інституціональний, а її стабільність ґрунтовано на репродукції та ретрансляції вже набутих форм і зразків. Замкнена система здатна зберігатися доволі довгий історичний час та виявляти потужну резистентність до тиску соціального довілля, однак рано чи пізно її нездатність до інновацій призводить до її повної руйнації. Така система вирізняється негативним ставленням до новацій і нелегітимністю Іншого, адже і новації, і Інший – це те, що не тотожне й не підпорядковане системі і вже тому – є для неї загрозовим. Стрижнем панівної системи цінностей у такий ситуації є «надцінність єдності» (роду), цінність самого соціального утвору і осудливе ставлення до Іншого як загрози цій єдності.

Однак зв'язок між панівним способом соціальної комунікації та пануванням тієї чи іншої ціннісної системи не є каузальним, де «причиною» виступає тип комунікації, а «наслідком» – система цінностей. Зворотнє теж вірне. Панування певної ціннісної системи потужно впливає на тип соціальної комунікації, формує або деформує її, уможлиблює її розвиток як відкритої системи або унеможлиблює його.

У доіндустріальному світі цінність родової єдності та цінність Іншого можуть протиставлятися і протиставлялися одна одній. А боротьба соціумів між собою, екстремальною формою якої є війни, була спричинена зіткненням соціумів, кожен з яких обстоював цінність свого «роду», своєї культури, своєї конкретики. Власне боротьба соціумів в доіндустріальному світі була боротьбою в межах однієї (Другої морально-етичної, за В. Лефевром) ціннісної системи. Лише з появою індустріального суспільства і виходом на сцену, з одного боку, націй як над-родів, з іншого, – з формуванням на ґрунті цих націй відкритих систем – така боротьба набула характеру і внутрішньої, і зовнішньої боротьби протилежних ціннісних систем. І Перша, і Друга світові війни це війни за системи цінностей відкритих і замкнених суспільств між собою й усередині себе.

Трансформації зазнають не лише базові ціннісні системи, а й взаємини між ними. Показово, що глобалізований світ уможлиблює однаковий вектор впливу на обидві системи. Першим глобальним дослідженням трансформації ціннісних систем у країнах світу були вже згадані «Всесвітні огляди цінностей» (WVS), що систематично тривали з 1970 р. й тривають дотепер. Їх результати за чверть століття в 1997 р. узагальнив Р. Інглгардт [6]. На широкому масиві результатів емпіричних досліджень він встановив залежність між рівнем добробуту в суспільстві й життєвими стратегіями особистості. За виснов-

ком Р. Інглгардта, з досягненням певної стабільної межі суспільство й особа в ньому починають «функціонувати» не в режимі виживання з його цінностями матеріального статку, а в режимі самореалізації. Відбувається «дематеріалізація цінностей»: цінності духовно-культурного порядку заступають собою «приземлені цінності добробуту». А отже в рамках обох ціннісних систем зростає роль цінності власного саморозкриття. Що, з одного боку, означає посилення рефлексії щодо сприйняття себе як цінності, а отже й як Іншого, а з другого, – відкритість себе для Іншого-роду-світу. Об'єктивно такі зміни сприяють не просто зближенню ціннісних систем, а зближенню на вищому за них обох рівні.

У сучасному світі соціуми, що не бажають втягуватися в глобальні зв'язки й взаємодії, вектори розвитку яких визначаються пануванням цінності роду-єдності й ворожим сприйняттям Іншого, відкидають, тим самим, себе на узбіччя еволюційного шляху, прирікаючи на невідворотну стагнацію та історичний занепад. Аби бути, вони мусять відкритися до Іншого, навчитися його цінувати й поважати як рівного собі. Зрештою, й самий соціальний розвиток, прогрес є, фактично, розширенням кола легітимних Інших: від визнання права на гідне буття інших народів, інших рас, іншої статі, іншого віку (негрів, жінок, дітей, інвалідів, представників іншої орієнтації тощо) до тварин і всього живого.

Використані джерела та література:

1. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. К.: Юніверс, 2002. 423 с.
2. Гартман Н. К основоположенію онтології. / Пер. с нем. Ю. В. Медведєва, под ред. Д.В. Складнева. СПб. : Наука, 2003. 640 с.
3. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона / Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.
4. Лефевр В. А. Стратегические решения и мораль // Рефлексивные процессы и управление. Том 2. 2002. №1. С. 24-26.
5. Лефевр В. А. Алгебра совести / Перевод со 2-го английского издания сдополн. М. : Когито-Центр, 2002. 426 с.
6. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. N.J. : Princeton University Press, 1997. 453 p.